तृतीयः पाठः

लक्ष्यैकदृष्टिः

[इस पाठ में एक कल्पित पशुकथा दी गई है । इसमें यह संदेश दिया गया है कि एकमात्र अपने लक्ष्य पर ध्यान रखने वाला व्यक्ति लक्ष्य-प्राप्ति में सफल होता है । मार्ग के विघ्नों तथा लोगों द्वारा हतोत्साह किये जाने वाले वाक्यों पर उसका ध्यान नहीं जाता । जिस काम को शक्तिशाली मेढ़क नहीं कर सके उसे एक छोटे कृशकाय मेढ़क ने सम्पन्न कर लिया क्योंकि उसका ध्यान अपने लक्ष्य पर था । ऊँचे खम्भे पर चढ़ने की प्रतिस्पर्धा में वही विजयी हुआ । उसने अपनी सफलता का रहस्य बताया कि अन्य मेढ़कों की बात पर उसका ध्यान नहीं था । इसी से यह सन्देश मिलता है कि सभी लोग अपने लक्ष्य पर ध्यान रखकर निरन्तर उद्योग करते जाएँ तो सफलता उनके कदम चूमेगी ।]

अथ कदाचित् मण्डूककुलेन काचित् स्पर्धा आयोजिता । यः समुच्चस्य स्तम्भस्य शिखरं सर्वादौ प्राप्नुयात् सः विजयी भवेत् इति सर्वैः मण्डूकैः निर्णीतम् ।

स्पर्धायां भागं ग्रहीतुं बहवः मण्डूका अग्रे आगताः स्पर्धां द्रष्टुमपि असंख्याः मण्डूकाः तत्र

सम्मिलिताः ।

स्पर्धा आरब्धा । मण्डूकाः स्तम्भस्य आरोहणम् आरब्धवन्तः । प्रेक्षकाः मण्डूकाः करताडनेन, 'अरे', 'अहो', 'हो', इत्यादिभिः शब्दैः च स्पर्धार्थिनः प्रोत्साहितवन्तः ।

स्तम्भः तु समुच्चः । अल्पस्य भागस्य आरोहणमात्रेण एव अनेके मण्डूकाः पतिताः । येषां मनोबलं सुदृढम् आसीत् ते उत्थाय पुनरपि आरोहणप्रयत्नं कृतवन्तः । तथापि केनापि मण्डूकेन स्तम्भस्य पादभागः अपि न प्राप्तः । दर्शकाः स्पर्धार्थिनः च परस्परम् अवदन् - ''मण्डूककुलीयेन केनचिदपि स्तम्भस्य आरोहणं कर्तुं न शक्यम्'' इति ।

एवं स्थिते अपि केचन पुनरपि प्रयत्नं कृतवन्तः । किन्तु अन्येषां मण्डूकानां निराशापूर्णं वचनं श्रुत्वा ते भीताः सन्तः अधः पतितवन्तः ।

किन्तु एकः लघुकायः मण्डूकः मन्दं मन्दं स्तम्भस्य आरोहणम् आरब्धवान् । एषः लघुकायः कथं स्तम्भस्य आरोहणं कुर्यात् ? इति सर्वे उपहसितवन्तः । अल्पे एव काले सः लघुकायः स्तम्भस्य मध्यभागं प्राप्नोत् । 'अये, पतिष्यति भवान् । भोः, किमर्थम् एतत् साहसं भवतः 'अयि भोः, भवतः प्रयासः व्यर्थः' इत्यादीनि वचनानि मण्डूकानां मुखात् निर्गतानि । तथापि सः लघुकायः मण्डूकः अग्रे अगच्छत् । सर्वेषु आश्चर्येण पश्यत्सु सः स्तम्भस्य अग्रभागम् अपि प्राप्नोत् ।

एतत् दृष्ट्वा सर्वे आश्चर्येण स्तब्धाः । कथम् एषः लघुकायः स्तम्भम् आरोढुं शक्तवान् ? इति ते परस्परम् अवदन् । केनचित् पृष्टः सः लघुमण्डूकः अवदत् - ''अहम् एकाग्रः आसम् । लक्ष्यं मनसि निधाय अग्रे गतोऽस्मि । एकाग्रतायाः कारणतः मया कस्यापि नैराश्यपूर्णं वचनं न श्रुतम् । अन्ये तु तादृशानि वचनानि श्रुत्वा पराजयं प्राप्तवन्तः । लक्ष्यैकदृष्टिः निरन्तरः प्रयत्नः च मम साफल्यस्य कारणम्'' इति ।

लक्ष्यपथे अस्माभिः एकाग्रता अवलम्बनीया ।

शब्दार्थाः

लक्ष्यैकदृष्टिः	=	केवल लक्ष्य पर आँखें रखने वाला
दृष्टिः	=	आँख, ध्यान
अथ	=	प्रारंभ सूचक अव्यय, उसके बाद
कदाचित्	=	कभी
मण्डूककुलेन	=	मेढ़कों द्वारा
काचित्	=	कोई
स्पर्धा	=	प्रतियोगिता
आयोजिता	=	आयोजित की गई
यः	=	जो
समुच्चस्य स्तम्भस्य	=	बहुत ऊँचे खम्भे के
शिखरम्	=	शिखर, चोटी
सर्वादौ	=	सबसे पहले
प्राप्नुयात्	=	प्राप्त करेगा, प्राप्त करे
भवेत्	=	हो
इति	=	ऐसा

सर्वैः मण्डूकैः	=	सभी मेंढ़कों द्वारा
निर्णीतम्	=	निर्णय/फैसला किया गया
स्पर्धायाम्	=	प्रतियोगिता में
भागं ग्रहीतुम्	=	भाग लेने के लिए
बहवः मण्डूकाः	=	बहुत से मेंढ़क
अग्रे आगताः	=	आगे आये
स्पर्धां द्रष्टुमपि	=	स्पर्धा देखने के लिए भी
असंख्याः	=	असंख्य, अनेक
तत्र	=	वहाँ
सम्मिलिताः	=	शामिल हुए
आरब्धा	=	आरम्भ हुई
स्तम्भस्य आरोहणम्	=	खम्भे पर चढ़ना
आरब्धवन्तः	=	आरम्भ किया
प्रेक्षकाः	=	दर्शक, देखने वाले
करताडनेन,	=	तालियों से
स्पर्धार्थिनः	=	प्रतियोगियों को

प्रोत्साहितवन्तः	=	प्रोत्साहित किया, उत्साह बढ़ाया
अल्पस्य	=	थोड़े का
आरोहणमात्रेण	=	केवल चढ़ने से
पतिताः	=	गिर गए
येषाम्	=	जिनके
मनोबलम्	=	मानसिक शक्ति, उत्साह
सुदृढम्	=	मजबूत
उत्थाय	=	उठकर
पुनरपि	=	फिर भी
कृतवन्तः	=	किया (बहुवचन)
पादभागः	=	एक चौथाई
परस्परम्	=	आपस में
अवदन्	=	बोले
केनचिदपि	=	किसी के द्वारा
कर्तुम्	=	करने के लिए
शक्यम्	=	संभव है

केचन	=	कोई-कोई
अन्येषाम्	=	दूसरे का
निराशापूर्णम्	=	निराशायुक्त, उदासी से भरा
श्रुत्वा	=	सुनकर
भीता:	=	डरे हुए
अध:	=	नीचे
पतितवन्त:	=	गिर गये
लघुकाय:	=	छोटे शरीर वाला
मन्द-मन्दम्	=	धीरे-धीरे
आरब्धवान्	=	शुरू किया, आरम्भ किया
एष:	=	यह
कथम्	=	कैसे
कुर्यात्	=	करना चाहिए
उपहसितवन्त:	=	उपहास किया
काले	=	समय पर
मध्यभागम्	=	मध्य भाग में

प्राप्नोत् = प्राप्त किया

अये = हे

पतिष्यति = गिरेगा

किमर्थम् = किसलिए

एतत् = यह

भवतः = आपका

व्यर्थः = बेकार

मुखात् = मुख से

निर्गतानि = निकले

अग्रे = आगे

अगच्छत् = गया

सर्वेषु = सब में, सभी में

आश्चर्येण = आश्चर्य से

सर्वेषु पश्यत्सु = सब लोगों के देखते-देखते

आरोढुम् = चढ़ने के लिए

पृष्टः = पूछा गया

आसम्	=	(मैं) था
मनसि	=	मन में
निधाय	=	धारण करके, रखकर
गतोऽस्मि	=	(मैं) गया हूँ
एकाग्रतायाः	=	एकाग्रता (के कारण) से,
		एक स्थान पर टिके रहने का भाव
कारणतः	=	कारण से
नैराश्यपूर्णम्	=	निराशा भरी/भरा
श्रुतम्	=	सुना गया
तादृशानि	=	वैसे
वचनानि	=	वचन, बोली
साफल्यस्य	=	सफलता के
लक्ष्यपथे	=	लक्ष्य के मार्ग पर
अस्माभिः	=	हमारे द्वारा
अवलम्बनीया	=	धारण किया जाना चाहिए

व्याकरणम्

सन्धिविच्छेद: -

इत्यादिभि:	=	इति + आदिभि: (यण्सन्धि:)
सर्वादौ	=	सर्व + आदौ (दीर्घसन्धि:)
पुनरपि	=	पुन: + अपि (विसर्गसन्धि:)
केनापि	=	केन + अपि (दीर्घसन्धि:)
तथापि	=	तथा + अपि (दीर्घसन्धि:)
कस्यापि	=	कस्य + अपि (दीर्घसन्धि:)

प्रकृति-प्रत्यय विभाग:

प्राप्नुयात्	=	प्र + √आप् , विधिलिङ्लकार:, प्रथम पुरुष:, एकवचनम्
निर्णीतम्	=	निर् + √नी + क्त, नपुं., एकवचनम्
ग्रहीतुम्	=	√ग्रह् + तुमुन्
आगता:	=	आ + √गम् + क्त (बहुवचनम्)
द्रष्टुम्	=	√दृश् + तुमुन्
आरब्धवन्त:	=	आ + √रभ् + क्तवतु, पुं., प्रथमा, बहुवचनम्

कृतवन्तः	= √कृ + क्तवतु, पुं, प्रथमा, बहुवचनम्
अवदन्	= √वद् +, लङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, बहुवचनम्
कर्तुम्	= √कृ + तुमुन्
श्रुत्वा	= √श्रु + क्त्वा
पतितवन्तः	= √पत् + क्तवतु, पुं, प्रथमा, बहुवचनम्
कुर्यात्	= √कृ , विधिलिङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
उपहसितवन्तः	= उप + √हस् + क्तवतु, पुं, प्रथमा, बहुवचनम्
प्राप्नोत्	= प्र + √आप् , लङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
अगच्छत्	= √गम् + लङ्लकारः, प्रथमपुरुषः, एकवचनम्
दृष्ट्वा	= √दृश् + क्त्वा
स्तब्धाः	=√स्तम्भ् + क्त, पुं॰, बहुवचनम्
आरोढुम्	= आ + √रुह् + तुमुन्
शक्तवान्	= √शक् + क्तवतु, पुं, प्रथमा, एकवचनम्
श्रुतम्	= √श्रु + क्त, नपुं, एकवचनम्
अवलम्बनीया	= अव + √लम्ब् + अनीयर्, स्त्री., प्रथमा, एकवचनम्
आसम्	= √अस् + लङ्लकारः, उत्तमपुरुषः, एकवचनम्

अभ्यासः

मौखिकः

1. अस्याः कथाया आशयः कः ?

2. एकपदेन उत्तरं वदत –

(क) कः स्तम्भस्य अग्रभागं प्राप्नोत् ?

(ख) मण्डूकाः किं द्रष्टुं सम्मिलिताः ?

(ग) के करताडनं कृतवन्तः ?

(घ) दर्शकाः स्पर्धार्थिनः च परस्परं किम् अवदन् ?

(ङ) किं दृष्ट्वा सर्वे आश्चर्येण स्तब्धाः ?

3. "लक्ष्यैकदृष्टिः" इति कथां पठत कक्षायां श्रावयत च ।

लिखितः

1. पाठानुसारेण सत्यम् (√) असत्यं (×) वा निर्दिशत

(क) मण्डूककुलेन काचित् स्पर्धा आयोजिता । ( )

(ख) लक्ष्यपथे एकाग्रता न अवलम्बनीया । ( )

(ग) स्पर्धां द्रष्टुमपि असंख्या मण्डूकाः सम्मिलिताः । ( )

(घ) एक: लघुकाय: मण्डूक: मन्दं-मन्दं स्तम्भस्य आरोहणम् आरब्धवान्। ( )

(ङ) मण्डूका: स्तम्भस्य आरोहणम् न आरब्धवन्त: । ( )

2. पाठं पठित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत ।

(क) लक्ष्यपथे .... अवलम्बनीया (एकाग्र:/एकाग्रता)

(ख) बहव: .... अग्रे आगतवन्त: (अश्वा:/मण्डूका:)

(ग) स्पर्धा .... । (आरब्धा/समाप्ता)

(घ) लक्ष्यं मनसि .... अग्रे गतोऽस्मि । (एकाग्र/निधाय)

(ङ) येषां मनोबलं .... आसीत् । (सुदृढम्/दुर्बलम्)

3. 'क' स्तम्भस्य वाक्यानि 'ख' स्तम्भस्य वाक्यै: सह मेलयत -

(क) अथ कदाचित् मण्डूककुलेन	(अ) ते उत्थाय पुनरपि आरोहणप्रयत्नं कृतवन्त:।
(ख) येषां मनोबलं सुदृढम् आसीत्	(आ) मन्द-मन्दं स्तम्भस्य आरोहणम् आरब्धवान्।
(ग) एक: लघुकाय: मण्डूक:	(इ) काचित् स्पर्धा आयोजिता ।
(घ) कथम् एष: लघुकाय:	(ई) एकाग्रता अवलम्बनीया ।
(ङ) लक्ष्यपथे अस्माभि:	(उ) स्तम्भम् आरोढुं शक्तवान् ।

4. शब्दानां धातुं प्रत्ययं च पृथक् कुरुत -

श्रुत्वा, कर्त्तुम्, स्तब्धा:, द्रष्टुम्, आगता:

5. शब्दानां विभक्तिं वचनं च लिखत -

अनेके, काले, सर्वेषु, मनसि, मुखात्

6. अव्ययै: वाक्यरचनां कुरुत -

कथम्, तथापि, श्रुत्वा, किन्तु, अद्य

योग्यता-विस्तार:

किसी कार्य को करने के समय साधन महत्त्वपूर्ण होता है या साध्य ? इस प्रश्न के समाधान के लिए दो मत आचारशास्त्र के इतिहास में प्रचलित हैं । कुछ विद्वान् साधन की शुद्धता पर बल देते हैं उनका कथन है कि उपाय यदि समुचित रहेंगे तो लक्ष्य या साध्य शुद्ध ही होगा, अवश्य मिलेगा । दूसरी ओर कुछ विद्वान् मानते हैं कि लक्ष्य ही मुख्य है । इसकी प्राप्ति के लिए कोई भी साधन अपनाया जा सकता है । किन्तु यह मत भारतीय संस्कृति और परम्परा से समर्थित नहीं है । साधन और साध्य दोनों ही महत्त्वपूर्ण हैं । सबसे पहले हमें साध्य पर दृष्टि डालनी चाहिए । उसके बाद साधनों का उपयोग करना चाहिए । साधन भी आवश्यक हैं किन्तु अपने लक्ष्य पर अधिक ध्यान देना चाहिए।

भारतीय कथा-साहित्य में इस विषय पर अनेक कथाएँ प्रचलित हैं । मत्स्य के नेत्र का उसकी छाया देखकर वेधन करने से संबद्ध एक ऐसी ही कथा है । अर्जुन ने अपना ध्यान केवल मत्स्य के नेत्र पर ही केन्द्रित किया और वेधन में सफलता पाई । परिणामतः उनका विवाह द्रौपदी से हुआ था । छात्रों को स्वयं भी ऐसी कथाओं की खोज करनी चाहिए जिसमें केवल लक्ष्य पर अपना ध्यान केन्द्रित करके लोगों ने सफलता पाई ।

* * *